

**ЧОМУ ХАЛІФАТ ПЕРЕМІГ?
(ПЕРЕДУМОВИ, ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ ВТРАТИ
НЕЗАЛЕЖНОСТІ ВІРМЕНІЇ НА ПОЧАТКУ VIII ст.)**

Дмитро ДИМИДЮК

Львівський національний університет імені Івана Франка

У статті розглянуто становище Вірменії наприкінці VII – на початку VIII ст. крізь призму боротьби Візантійської імперії та Арабського халіфату за територію Кавказу. З'ясовано причини, які призвели до втрати Вірменією своєї державності, зокрема, наголошено на ролі в цьому “нахічеванського спалення нахарарів” 705 р. Охарактеризовано становище Вірменії в складі Арабського халіфату та причини, які дали змогу вірменам наприкінці IX ст. відновити свою державність.

Ключові слова: нахарари, Вірменія, “нахічеванське спалення нахарарів”, арабо-візантійська боротьба, остикан, Армінія, католикос Іоан Одинеці (717–728), Багратуні.

Арабська експансія в 30-х роках VII ст. кардинально змінила геополітичне становище на Близькому Сході та призвела до занепаду Візантії та Сасанідського Ірану. На початку 40-х років VII ст. Візантія вже більше не контролювала територію Близького Сходу, а Іран – Межиріччя. Такі значні військові втрати обох імперій дозволили вірменському народу відновити свою незалежну державу, яку ще в IV ст. було завойовано і поділено між Візантією та Іраном на західну й східну Вірменію, з широкими автономними правами. Вірменія, що її розглядаємо, у VII–VIII ст. займала територію на сході від прикордонного міста Феодосіополя (сучасний Ерзурум) до ріки Аракс і на півночі від озера Севан до Верхньої Месопотамії⁵¹.

Зазначимо, що в українській історіографії, можливо крім поодиноких дотичних статей, немає комплексних досліджень з історії ранньосередньовічної Вірменії⁵². Серед основних

⁵¹ Адонц Н. Армения в эпоху Юстиниана / Николай Адонц. – Ереван, 1971. – С. 3–11.

⁵² Кочарян С. Армяно-византийские отношения в IX–XI вв. / Сурен Кочарян // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії : зб. наук. пр. – Харків, 2000. – С. 125–131.

наукових праць з цього питання слід згадати монографію вірменського історика Арама Тер-Гевондяна⁵³, який докладно, на основі різноманітних джерел, охарактеризував історію Вірменії VII–IX ст. Особливу увагу він зосередив на стосунках вірмен з Арабським халіфатом та Візантією. Можемо стверджувати, що ця праця на сьогодні є класичною з історії ранньосередньовічної Вірменії. Серед сучасних дослідників, які вивчають арабо-вірменські стосунки, назвемо російського орієнталіста Олега Большакова. У своїй багатотомній праці⁵⁴ він торкається військово-політичного аспекту арабо-вірменських відносин та обґрунтовує тезу, що саме завдяки військовій перевазі араби змогли підкорити Вірменію.

Одними з найцінніших джерел до історії Вірменії є праці вірменських хроністів Себеоса (VII ст.)⁵⁵ та Гевонда (VIII ст.)⁵⁶, які були свідками описуваних ними подій. Зауважимо, що вірменські хроніки, як основне джерело для дослідження зазначеного періоду, писалися представниками кліру, які мали прихильне, іноді не об'єктивне ставлення до Візантії, адже ромеї (на відміну від мусульман) були “братами за релігією”.

Арабські завоювання Сасанідського Ірану та Візантії дали шанс вірменам утворити свою незалежну державу. В 639 р. ішханом* та водночас спарпетом** східної Вірменії став Феодор Рштуні (639–658). Користуючись моментом, коли перси

⁵³ Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат / Арам Тер-Гевондян. – Ереван, 1977. – 319 с.

⁵⁴ Большаков О. История Халифата: в 3 т. / Олег Большаков. – Москва, 1998. – Т. III. – 266 с.

⁵⁵ История императора Ираклия. Сочинение епископа Себеоса [VII в.] / под ред. К. Патканьяна. – Москва, 1862 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus10/Sebeos/frameset3.htm>.

⁵⁶ История халифов вардапета Гевонда [VIII ст.] / [пер. с арм. К. Патканьяна]. – Санкт-Петербург, 1862 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Gewond/frameset2.htm>.

* Ішхан – намісник, цар Вірменії. Займався адміністративними та соціально-економічними справами. Обирали ішхана нахарари, й він був повністю підконтрольний візантійському василевсу або шахиншаху відповідно (до середини VII ст.). Після 639 р. – це незалежний правитель Вірменії, котрий зосереджував у своїх руках усю повноту влади, але мав постійні конфлікти з напівнезалежними нахарарами за вплив над вірменськими землями.

** Спарпет – головнокомандувач усіх вірменських військ, друга людина в державі після ішхана.

фактично зовсім не контролювали цей регіон, Феодор почав проводити свою, незалежну від персів політику, фактично оголосивши про незалежність краю⁵⁷. Згодом було приєднано і західну (візантійську) Вірменію. З цього часу можна говорити про, де-факто, незалежну Вірменську державу (639–705)⁵⁸.

Перебуваючи в оточенні двох імперій (Халіфату та Візантії), вірмени були змушені постійно перебувати під протекцією тієї чи іншої воюючої сторони, щоб зберегти свою незалежність. Доки на Кавказі зберігався паритет сил обох держав, доти існували незалежні Вірменія, Картлі, кавказька Албанія та інші державні утворення. Але наприкінці VII–VIII ст. Халіфат посилюється й почав витісняти Візантію з території Кавказу⁵⁹.

Друга половина VII ст. є найбільш кривавим періодом для історії ранньосередньовічної Вірменії, адже весь цей час тривала боротьба за вірменські землі між ромеями і хозарами з одного боку, та арабами з іншого. Існувала й третя сила – самі вірмени, які боролися проти обох сторін, час від часу займаючи ту чи іншу позицію⁶⁰. Якщо в середині VII ст. частина нахарарів* підтримувала або ромеїв⁶¹, або арабів⁶², то на початку VIII ст. нахарари не підтримували жодну із сторін, розуміючи, що кожна з них намагається лише захопити Вірменію.

⁵⁷ Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 23.

⁵⁸ *De-facto*, незалежна Вірменська держава існувала в 639–701/705 рр. – до її повного підкорення арабами. Інформація за: Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 73–74, 271.

⁵⁹ Очерки истории СССР: в 9 т. – Москва, 1958. – Т. II: Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР. III–IX вв. – С. 480–481.

* Нахарари – місцева вірменська знать. У VII ст. Вірменія фактично була поділена на “удільні князівства”, якими керував певний нахарарський рід. Ці “князівства” частково були незалежними одне від одного і від влади ішхана. Нахарари мали свої військові загони, а земельна власність, *de-facto*, рахувалася їхньою приватною власністю і переходила у спадок старшому сину.

⁶⁰ Nicolle D. Romano-Byzantine Armies 4th–9th century / David Nicolle. – London, 1992. – P. 33–34.

⁶¹ История императора Ираклия. Сочинение епископа Себеоса [VII в.]... – С. 121; Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию [XI в.] / [пер. с арм. Н. Эмина]. – Москва, 1864. – С. 92.

⁶² История императора Ираклия. Сочинение епископа Себеоса [VII в.]... – С. 152; Гевонд. История Халифов // Хрестоматия по истории СССР / сост. В. Сыроечковский, В. Лебедев, М. Тихомиров. – Т. I. – Москва, 1949. – С. 15.

Ромеї дискредитували себе своєю релігійною політикою* і насаджуванням халкедонітського вчення⁶³, а також частими грабунками з боку своїх союзників – хозар⁶⁴. Водночас араби проводили жорстоку політику в завойованій Вірменії та прагнули обмежити права нахарарів. Для прикладу, наведемо цитату вірменського історика X ст., католикоса Ованеса Драсханакертці, котрий так описував жорстокість арабів: “Араби почали нападати на всі фортеці Вірменії та на ті, що вже захопили. Вони їх пљондрували, руйнували, не залишаючи каменя на камені. Всіх мешканців фортеці [на о. Севан], які здалися арабам, вони погнали в полон і, все захопивши собі на здобич, повністю спустошили та зруйнували фортецю”⁶⁵.

Зазначимо, що впливові нахарарські роди не хотіли посилення центральної влади ішхана, яка прямо загрожувала їхньому самоуправлінню на місцях. О. Большаков стверджує, що в цей час “два десятки нахарарських князівств прагнули до цілковитої незалежності від будь-якої центральної влади. Постійно утворювались і розпадались різні коаліції. Візантія, а за нею і Халіфат, використовували цю ситуацію для посилення свого впливу для захоплення території Вірменії”⁶⁶. Проблемою було те, що нахарари мали й своє військо, тим самим стаючи невідконтрольними для спарапета. А, отже, не маючи сильного війська та централізованого керування ним, Вірменія не могла захистити себе від зазіхань ромеїв чи арабів⁶⁷.

Зауважимо, що в цій довгій боротьбі вірменські нахарари та клір швидше згодні були прийняти сторону майбутнього переможця (арабів), щоб зберегти свої права та привілеї, а також

* Візантійці намагались переконати вірмен перейти з монофізитства (віра в одну подобу Христа – божествену) у діофізитство (де Христос має дві подоби – божествену і людську).

⁶³ История императора Ираклия. Сочинение епископа Себеоса [VII в.]... – С. 133, 153-155; Всеобщая история Вардана Великого [XIII в.] / [пер. Н. Эмина]. – Москва, 1861. – С. 87-88.

⁶⁴ Новосельцев А. Хазарское государство и его роль в истории Восточной Европы и Кавказа / Анатолий Новосельцев. – Москва, 1990. – С. 177.

⁶⁵ Ованес Драсханакертци. История Армении [X в.] / [пер. с арм. М. О. Дарбинян-Меликян]. – Ереван, 1986. – С. 94-95.

⁶⁶ Большаков О. История Халифата... – С. 173.

⁶⁷ Кривов М. Византия и арабы в раннем средневековье / Михаил Кривов. – Санкт-Петербург, 2002. – С. 88-89.

вберегти країну від руйнувань і кровопролиття. Посилення Халіфату наприкінці VII ст. та послаблення Візантії через внутрішню кризу й часту зміну імператорів дало змогу арабам у 701–702 рр. повністю окупувати Вірменію⁶⁸. Боротьба тривала й надалі: в 703 р. відбулось нове нахарарське (провізантійське) повстання проти арабського владарювання, яке очолив тодішній ішхан Смбаг Багратуні.

Ситуація у Вірменії залишалася нестабільною, доки до влади не прийшов новий халіф Валід I (705–715). Він одразу зрозумів, що головною проблемою Вірменії є її нахарари, котрі й надалі продовжували своє повстання, заручившись підтримкою Візантії. Валід твердив, що “вони [нахарари] будуть перешкодою і спокусою нашому пануванню”⁶⁹. Тому халіф наказав своєму полководцю Мервану знищити нахарарів. У свою чергу, Мерван запросив усіх нахарарів у місто Нахичеван, щоб примиритися з ними й назначити кожному нахарару і їхнім вершникам платню із скарбниці⁷⁰. Арабський історик X ст. Аль-Куфі писав, що “Мухаммад ібн Марван послав за їх знатними і благородними [нахарарами], обіцяючи зі свого боку доброзичливість, надання їм того, що вони забажають, і призначення їм правителем того, кого вони захочуть”⁷¹. Опісля того, як нахарари згодились прийняти мир від Мервана, їх почали “вносити до реєстру, нібито для роздачі їм щорічної платні”⁷². Ситуація виглядала так, що араби, не маючи достатніх сил воювати далі, згоджувалися на васалітет Вірменії.

Після підписання договору Марван просив нахарарів і їх вершників зайти до церкви для присяги на вірність халіфу. Вірменський історик X ст. Мовсес Каланкатуаці писав, що “...вони [нахарари] увійшли до церкви, щоб поклястися. І коли він [Марван] дізнався, що всі вони скупчилися в церкві, він наказав закрити її двері. Двері церкви забили, облили нафтою і

⁶⁸ Ованес Драсханакертци. История Армении [X в.]... – С. 93–96.

⁶⁹ История халифов вардапета Гевонда [VIII в.]. – С. 21.

⁷⁰ Всеобщая история Степаноса Таронского Асохика по прозванию [XI в.]... – С. 92–93.

⁷¹ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний [X в.] / [пер. с араб. З. Буниятова]. – Баку, 1981. – С. 13.

⁷² Ованес Драсханакертци. История Армении [X в.]... – С. 96–97.

підпалили... Чотириста мужів [з вірменських нахарарів] він спалив у храмі, а інших чотириста віддав для меча”⁷³.

Саме завдяки повстанню нахарарів в 703–705 рр., ми можемо продовжити періодизацію існування незалежної Вірменської держави з 701–702 рр.⁷⁴ до 705 р., коли Вірменію було остаточно приєднано до Халіфату⁷⁵. Події 705 р. призвели до цілковитого завоювання Вірменії арабами. Нахарарська опозиція надовго була придушена, але повністю не знищена. Халіф Валід I обмежив у правах нахарарів, але їм і надалі дозволялося обирати ішхана та спарапета, а також володіти маєтками й землями у межах Вірменії. Халіфат ішов на ці поступки, адже розумів, що повністю підкорити Вірменію не вдасться, та й у цьому не було необхідності⁷⁶.

Остаточну територію Закавказзя було завойовано в 737 р., коли арабський полководець Марван* здійснив вдалий військовий похід проти Хозарського каганату. Каганат часто здійснював грабіжницькі походи на територію Закавказзя, чим дестабілізував ситуацію в регіоні. Марван розбив військо хозар і повів арабське військо на столицю Каганату – Семендер⁷⁷. Союзники хозар – ромеї, у той час були зайняті внутрішньо-державними справами⁷⁸ та проведенням політики “іконоборства” в часи правління Лева III Ісавра (717–741)⁷⁹. Хазари були розгромлені, й каган просив миру в Марвана. Той висунув вимогу, щоб хазари прийняли іслам, й каган виконав її. Але прийняття ісламу й підкорення Хазарії носили лише формальний характер, позаяк араби не мали можливості залишити сильну армію, щоб тримати країну в покорі. Але

⁷³ Мовсес Каланкатуаци. История страны Алуанк [X в.] / [пер. Ш. В. Смбацяна]. – Ереван, 1984. – С. 161.

⁷⁴ Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 73–74, 271.

⁷⁵ Новосельцев А. Хазарское государство... – С. 177–178.

⁷⁶ История Востока : в 6 т. / [Отв. ред. Л. Б. Алаев, К. З. Ашрафян]. – Москва, 2002. – Т. 2 : Восток в средние века. – С. 37.

* Намісник провінції Армінія. Майбутній останній халіф з династії Омейядів – Марван II (744–750).

⁷⁷ Абу Мухаммад ибн А'сам ал-Куфи. Книга завоеваний [X в.]... – С. 49–52.

⁷⁸ Treadgold W. A History of the Byzantine State and Society / Warren Treadgold. – Stanford, 1997. – P. 380–386.

⁷⁹ Успенский Ф. История Византийской империи VI–IX вв. / Фёдор Успенский. – Москва, 1996. – С. 120–131.

головну мету походу Марван виконав: відтепер грузинські, вірменські землі та території кавказької Албанії були остаточно приєднанні до Халіфату⁸⁰.

З початку VIII ст. територія Вірменії входила до складу арабської провінції Армінія, яка, в свою чергу, була частиною Північного намісництва (охоплювало територію від арабо-візантійського кордону в Малій Азії до Каспійського моря й далі). До складу провінції Армінія* входила Вірменія, Кавказька Албанія, Ширван, Картлі та Лазика. Правителем провінції був остикан, якого призначав халіф із числа своїх наблжених людей. Командування арабськими та вірменськими військами для оборони краю (від ромеїв і хозар) та збір податків були головними обов'язками остикана⁸¹. Також наміснику був підконтрольний ішхан Вірменії та правителі інших областей⁸².

Столицею Вірменії вважалося місто Двін, а центром влади остикана (центром провінції Армінія) – місто Барда (Партав)⁸³.

Як вже зазначалося, ішхана й надалі обирала з-поміж себе місцева знать (нахарари), а затверджував халіф. Влада ішхана була порівняно обмеженою, адже він займався лише адміністративними та соціально-економічними справами Вірменії, і то лише під пильним контролем остикана. Питання зовнішньої політики та військової справи були передані у відання остикану та халіфу⁸⁴.

Вірменська Церква, як одна з найвпливовіших інституцій серед вірменського суспільства, упродовж VIII–IX ст. була в стороні від політичного життя країни. Це пов'язано з тим, що вірменський католикос Йоан Одинеці (717–728) у 719 р. уклав з халіфом договір, за яким "Вірменська Церква не платить данини до скарбниці Халіфату і не буде переслідувань християн [монофізитів] з боку мусульман". Натомість католикос тепер мав переслідувати греків (халкедонітів), позаяк їх вважали

⁸⁰ Новосельцев А. Хазарское государство... – С. 177–178.

⁸¹ Шагинян А. Государственные налоги Арминии / Арсен Шагинян // Историко-филологический журнал НАН Республики Армения. – 2009. – № 2–3. – С. 136.

⁸² Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 155–160.

⁸³ Бартольд В. В. Сочинения : в 9 т. / В. В. Бартольд. – Москва, 1965. – Т. III. – С. 372.

⁸⁴ Очерки истории СССР : в 9 т. ... – Т. II. – С. 487.

ворогами держави⁸⁵. Халіфат згодився на такі вимоги, адже вбачав у Церкві опору своєму правлінні у Вірменії. Фактично, ці надії були виправдані: до кінця IX ст. Церква не підтримувала жодне нахарарське повстання проти Халіфату⁸⁶.

Арабське панування принесло й певні позитиви для Вірменії, а саме – у плані торгівлі, завдяки якій відбулося зростання міст⁸⁷. Якщо у Вірменії в V–VII ст. міста античного типу переживали занепад, то в часи Халіфату (VIII–IX ст.) вони відродилися. Двін, Гарні, Багаран, Муш, Феодісіополь та інші стали великими торговельними центрами як у Вірменії, так і в межах Халіфату. Навколо цих міст стали виникати місцеві ринки, позаяк їхнє купецтво брало активну участь у тогочасній міжнародній торгівлі⁸⁸. Слід визнати, що міське будівництво було розвинуте доволі слабо й ці міста виглядали, радше як фортеці, і мали обороно-торговельний характер⁸⁹.

Позитивним наслідком завоювання Вірменії арабами на початку VIII ст. була централізація влади в руках ішхана: більшість впливових нахарарів було підступно вбито в Нахичевані у 705 р., а халіфу було вигідне посилення однієї людини, яка могла стримувати сепаратистські тенденції нахарарів⁹⁰. Сама ж посада ішхана перебувала постійно в руках роду Багратуні, представники якого були лояльними до Халіфату, а, отже, – мали певні привілеї, зокрема, земельні. Саме цей рід наприкінці IX ст. і створить незалежну Вірменську державу (885–1045)⁹¹.

⁸⁵ Киракос Гандзакети. История Армении [XIII в.] / [пер. Л. Ханларян]. – Москва, 1976. – С. 72–73.

⁸⁶ Тер-Гевондян А. Армения и Арабский халифат... – С. 83–84.

⁸⁷ История Востока : в 6 т. ... – Т. 2. – С. 39–40.

⁸⁸ Мушегян Х. Клад куфических монет IX–X вв., найденный в 1955 г. в развалинах Двина / Хачатур Мушегян // Известия АН Армянской ССР. Общественные науки. – 1957. – № 12. – С. 82–83.

⁸⁹ Крым, Северо-Восточное Причерноморье и Закавказье в эпоху средневековья IV–XIII века / [ред. С. Плетнева]. – Москва, 2003. – С. 328–333.

⁹⁰ Toumanoff С. Armenia and Georgia / Cyril Toumanoff // The Cambridge Medieval History. – Cambridge, 1966. – Т. IV: The Byzantine Empire. – Part I. – Chap. XIV. – P. 607.

⁹¹ Юзбашян К. Армянские государства эпохи Багратидов и Византия IX–XI вв. / Карен Юзбашян. – Москва, 1988. – С. 55.

Внутрішні протиріччя та невдале геополітичне становище не дозволили вірменам зберегти свої державності. Нахарари, не маючи єдності між собою, не могли протистояти ворогові, а ослаблення Візантії та посилення Халіфату й зовсім прирекли Вірменію на захоплення. Але, через свій потужний опір, розвинуту соціальну ієрархію та Церкву, вірменам вдалося зберегти певну автономію у складі Халіфату⁹². Халіф пішов вірменам на поступки, позаяк не мав достатніх сил, щоб повністю асимілювати населення край та знівелювати ромейські впливи на Кавказі. Вірменія перебувала в складі Халіфату до другої половини IX ст., зберігаючи доволі широку внутрішню автономію.

**WHY CALIPHATE WON?
(PRECONDITIONS, REASONS AND CONSEQUENCES OF
THE LOSS OF ARMENIAN'S INDEPENDENCE
IN THE EARLY VIII-th CENTURY)**

Dmytro DYMIDYUK

The Ivan Franko National University of Lviv

The article shows situation of Armenia during the late VII-th- beginning of the VIII-th century, through the prism of the Bizantian and Arab fight for the Caucasus territory. We try to define reasons which lead to the loss of Armenia's sovereignty. The emphasis is put on the events which practically triggered the loss of sovereignty by Armenia in 705, specifically on the so called "burning of the nakharars". Special attention is paid to the consequences of the loss of independence, in particular to the characteristics of the situation of Armenia as a part of the Arab Caliphate. Apart from negative consequences there are also positive ones that in the long run helped Armenians to restore their sovereignty at the end of the IX-th century and establish the Bagratid kingdom of Armenia (885-1045).

Keywords: nakharars, Armenia, "burning of nakharars in Nakhichevan", Arab-Bizantian war, ostikan, Armenia, Catholicos Hovhannes III Odznetsi, Bagrationi.

⁹² Очерки истории СССР : в 9 т. ... - Т. II. - С. 485-491.